Fazekas János

A HABSBURG ELNYOMÁS ERDÉLYBEN

A néptömegek harca a társadalmi és nemzeti felszabadulásért 1690—1874

I. rész

I.

Az 1848—49-es polgári-demokratikus forradalmat megelőző másfél évszázadban Erdély is a Habsburg-birodalom része volt. Ez a tény elsősorban idegen elnyomást jelentett, s döntő mértékben meghatározta Erdély sorsának történelmi alakulását. Az idegen elnyomás nemzetiségüktől függetlenül egyformán sújtotta a hatalomból kiszorított néptömegeket. A közéletből teljesen kizárt, csupán „megtűrt nemzetként" kezelt románság esetében a Habsburg elnyomás a belső hűbéri kizsákmányolás terhének igen súlyos formáival párosult, ami persze nem jelenti azt, hogy a magyar jobbágyságot kevésbé sújtotta hűbérurainak önkénye. E másfél évszázad alatt a Habsburg hatalom időről időre változtatott ugyan módszerein, de változatlanul kitartott ama eredeti törekvése mellett, hogy Erdélyt örökös tartományai mintájára úgy olvasztja be a birodalomba, hogy közben eltünteti az itt élő nemzetiségek nemzeti sajátosságait, hagyományait, s anyanyelvüket a némettel cserélteti fel.

Az idegen elnyomás állandósította a vele szemben folytatott harcot, a néptömegek küzdelmét a súlyos társadalmi terhek lerázásáért, a szabad nemzeti fejlődés gátjainak átszakításáért és anyanyelvüknek, mint féltett kincsüknek a megőrzéséért.

A Habsburgoknak rég vásott a foga Erdélyre, s már a XVI. században nagy erőfeszítéseket tettek megszerzésére. Válogatott módszerekkel végrehajtott kísérleteiket azonban csak a XVII. század végén, a Habsburg *nagyhatalom* megszületése idején tudták nyélbe ütni, s Erdélyt, a dinasztia birtokába venni.

A Habsburg uralkodóház a mai Svájc Argau kantonjában lévő Habsburg várából indult hódító útjára. 1278-ban már megszerezte Ausztriát, Stájerországot, Krajnát és Karintiát, a XIV. században pedig Tirolt. Gyarapodását jórészt számító házasodási politikára alapozta. Nem véletlenül ismételgették olykor irigykedve az európai udvarokban a jel-

mondatot: „Bella gerant alii, tu felix Austra nube!" (Mások viseljenek háborút, te, boldog Ausztria — házasodjál!). Az erősödő birodalom külső ragyogását még növelte az a tény, hogy monarchjai a XV. századtól kezdve elnyerték a német-római császári címet is, majd miután II. Lajos magyar király elesett a mohácsi csatában, felesége Mária királyné révén a Habsburg-család megszerezte a magyar trónt is, ezenkívül birodalmát Csehországgal, Sziléziával is gyarapította. V. Károly császár idejében a Habsburgok birodalma nemcsak európai, hanem világhatalommá emelkedett.[1]

A török ellen folytatott ún. „felszabadító háborúk" újabb sikereket eredményeztek. A karlócai béke (1699) biztosította a dinasztiának Magyarországot és Erdélyt, a pozsareváci béke (1718) pedig a Bánságot. I. Lipót korában, a XVIII. század elején, tehát, a Habsburg-dinasztia birodalmát az osztrák tartományok három csoportja, valamint a cseh és magyar korona országai alkották, mégpedig: Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Görz, Tirol és Vorerlberg, Csehország, Morvaország és Szilézia, Magyarország, Horvátország és Erdély, részben kormányszékekkel, külön vámterülettel és minden esetben külön tartományi rendekkel.

A törökellenes győzelmes háború folytán 1718—1739 között Olténia, Észak-Szerbia és Bosznia is osztrák birtok lett, mintegy kifejezve a Habsburgoknak azt az álmát, hogy hatalmukat a Fekete-tengerig terjesszék ki. Az újabb hódítás azonban már az „osztrák ház" új orientációját is jelezte, azt, ami a Habsburgok spanyol ágának örökségéért folytatott háború befejeztével (1714) még nyilvánvalóbbá vált. Szertefoszlottak a dinasztiának Spanyolország feletti uralomról és ezzel az európai vezető szerepről szövögetett álmai. A Habsburgok kezében összpontosultak ugyan az eddigiek mellett a nápolyi királyság. Szardínia (ezeket 1735-ben elvesztette), Milánó, a toscanai, a Rajna-menti területek, Mantua és Belga-Németalföld, mégis a dinasztia hatalmának súlypontja a szétszórt déli és nyugat-európai birtokok helyett az összefüggő közép-európai területekre tevődött át. A XVIII. század közepén Ausztria elvesztette Sziléziát, de az 1700-as évek utolsó negyedében újabb területekkel gyarapodott. Lengyelország felosztása alkalmából megszerezte Galíciát, Lodoméria, Itáliában Lombardiát, majd békeközvetítéséért Bukovinát, a francia háborúk idején pedig a gazdag Velencét. Így a XVIII. század végére a Habsburg-birodalom mintegy 576 000 km²-nyi területet egyesített és az európai nagyságrendben Oroszország után a második helyre lépett.

Az osztrák birodalom földrajzi adottságai igen kedvező lehetőségekkel kecsegtettek: Belga-Németalföldön Antwerpen, az Adria partján Trieszt, Fiume (Rijeka) és Raguza (Dubrovnik) a világkereskedelmi forgalomba való bekapcsolódását biztosíthatta; a birodalom Szilézia elvesztése után is jelentős ipari nyersanyagforrásokkal rendelkezett.

A demográfiai adatok is a birodalom erejét bizonyítják, 1786-ban

mintegy 20 millió főnyi lakosságával a harmadik helyet foglalta el Európában. A tartományok sokaságából összetákolt birodalom etnikailag igen tarka képet mutatott. A soknemzetiségű osztrák birodalomban a németek, a magyarok, az olaszok és a románok mellett a jelentős számú szláv lakosság: csehek, szlovákok, lengyelek, kárpátukránok, szerbek, horvátok, szlovének éltek. Valamennyiüket egyformán sújtotta I. Lipót óta a központosított abszolutizmus, majd annak felvilágosult, azt követően pedig bürokratikus formája. Az elnyomást még bonyolította és súlytotta az a körülmény, hogy egyes országokban, tartományokban az uralkodó rendi „nemzetek" (az uralkodó osztályok) külön-külön is elnyomták a más népeket, etnikai csoportokat.[3] Ez jellemző Erdélyre is, azok az uralkodó „nemzetek", azaz a helyi politikai hatalmat kezében tartó magyar nemesség és a szász patríciusok, nemcsak hogy kizárták a többségi román lakosságot a politikai életből, hanem a Habsburg rendszer által támogatott hűbéri kizsákmányolás alá is vetették. Kétségtelen, hogy a jobbágyság össztömegében számarányánál fogva döntő többséget képviselő, a legsúlyosabb terheket viselő, előnyöktől megfosztott és művelődési fejlődésében háttérbe szorított románság, a többi „három nemzettel" szemben előnytelenebb helyzetben volt.

Az államapparátus felépítésében nagy szerepe volt annak, hogy az egymást követő Habsburg-uralkodók miként vélekedtek a központosításról. Így az államigazgatás az új követelményekkel összhangban módosult. A Pragmatica Sanctiot megerősítő magyarországi 1722. évi törvény kimondta: „a birodalom országait feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul" (indivisibiliter et inseparabiliter), együttesen kell kormányozni. Politikai-közigazgatási vezető szervvé I. Lipót korától az udvari kancellária (Hofkanzlei) vált. Ez az intézmény fogta össze és kormányozta az egyes országok és tartományok ügyeit, az osztrák, a magyar, a cseh, az erdélyi és a többi kancelláriákat. Helyébe később a felvilágosult abszolutizmus — az az egyeduralmi államforma, amely az európai felvilágosodás befolyása alatt bevezetett újításokkal és reformokkal próbálta a Habsburgok további uralmát és a feudális rendszert megóvni a forradalmi átalakulástól — modernebb államfelfogása értelmében az államkancellária (Staatskanzlei) és az államtanács (Staatsrat) lépett. Az abszolutizmus és centralizáció rendszerének lényegéből következett — különösen 1736-tól, mikor Kaunitz lett a kancellár —, hogy az egységes vezetés nem ismerte el a birodalom komponens országrészeinek különállását és sajátos érdekeit, annak ellenére, hogy továbbra is működtek Bécsben, a birodalom fővárosában a spanyol és olasz, a német és cseh, a magyar, az erdélyi és illír, valamint a belga és dalmátalbán kancelláriák. A különálló rendi kormányzással együtt az országos-tartományi törvényhozó testületek, a diéták, rendi gyűlések szerepe is eljelentéktelenedett és mélypontra süllyedt.

A birodalom pénzügyeit központilag kezelték, a bécsi udvari kamara (Hofkammer) mint központi birodalmi pénzügyigazgatósági hatóság

nyelte el a jövedelmeket, illetőleg ez az intézmény volt hivatva finanszírozni a behajtott jövedelmekből a hatalmas hadikiadásokat. Az adók mellett az udvari kamara kezelte a bányákból és vámokból, a kincstári birtokokból, a királyi haszonvételekből származó jövedelmeket.[4]

Szállóigévé vált a kontinensen a Szavojai Jenő harcegnek tulajdonított nyilatkozat, hogy Ausztriának „százezer szurony többet ér az európai fejedelmek millió esküjénél". S valóban, hatalmi állásának fenntartására az osztrák hatalom jól felszerelt, *állandó hadsereget* tartott lábon, melynek elit alakulatai a sorezredek (Linienregimente), kisegítői pedig a határőrezredek (Granzregimente) voltak. A birodalom határainak védelmére hatalmas modern erődöket, sőt valóságos erődrendszereket építettek. A hadügy teljesen kikerült a rendek ellenőrzése alól. A hadsereg felhasználásában a döntő szót mindig az uralkodó mondta ki. A mintegy 200 000 főnyi állandó hadsereg ügyeit legfelsőbb szinten az udvari haditanács (Hofkriegsrat) intézte és közvetlenül alája voltak rendelve az egyes területek főparancsnokságai (Generalkommando).[5]

Állambiztonsági érdekből (főleg a belső forradalmi erők és a gyanús idegenek megfigyelésére) II. József felállította az állandó rendőrséget, melyet ugyancsak erős központosítás jellemzett. I. Ferenc bürokratikus abszolutizmusa idején az intézmény hatásköre kiterjesztése jegyében 1801-ben létrejött a Polizei Zensur-Hofstelle, s ezzel minden szellemi termék ellenőrzése a rendőrminisztérium ellenőrzése alá került, mintegy jelezve az új államrezon igazi természetét. A titkosrendőrség széles körű besúgóapparátust hozott létre, különös gonddal figyelve a haladó nemzeti és társadalmi mozgalmakat, és mindenütt lecsapott, ahol ilyeneket észlelt.

A Habsburg-nagyhatalom kiépülésével párhuzamosan elméletileg megalapozott új gazdaságpolitika is született, amelynek kidolgozói mindenekelőtt a *kincstár* bevételi forrásainak gyarapodására törekedtek.

A bécsi udvar az újonnan létesített állami hivatalokkal avatkozik be a gazdaság irányításába; birodalomépítő céljainak megfelelően vámvédelemmel, termelési monopóliumokkal, különféle privilégiumokkal támogatja, ösztönzi a manufaktúrák alapítását. Mindenekelőtt Sziléziában serkenti az exportra is képes ipart, majd e tartomány elvesztése (1746) után más örökös tartományokban is megkísérli gyorsabb ütemre ösztökélni az árutermelést.[6]

Az 1750-től 1830-ig a manufaktúra korszakát élő birodalmi iparban Alsó-Ausztria áll vezető helyen. Manufaktúráinak száma 1790-ben 140, ezek közül 109 a privilégizált, nagyrészt textilipari létesítmény, amely 18 ezer munkást, valamint 90 ezer bedolgozó munkást foglalkoztat. A másik számottevő ipari góc Cseh-Morvaország. Itt 1780-ban 72 ezer, míg 1798-ban közel 150 ezer munkás dolgozik. Belső-Ausztriában a vasipart fejlesztik. Tirol és Vorarlberg a napóleoni háborúk előtt eléggé elmaradott, Stájerország, Karintia és Krajna szintén. Kelet- és délkelet-európai viszonylatban Erdélyt a fejlettebb országok sorában tartották

számon. Az 1790-ben készített összegezés szerint az ipar a birodalom nyugati felében összpontosult.[7]

A mezőgazdaságba szintén betörtek az új termelési eljárások. A hármasforgót itt-ott már felváltotta a teljes szántóhatárt művelés alá vevő szabadforgó rendszer. A takarmánynövények termesztése is terjedt, és az ipari növények szintén növekvő szerephez jutottak. Az állattenyésztésben új fajták meghonosítása tette termelékenyebbé a gazdaságot. Az erdőgazdálkodást pedig már a XVIII. század derekától, a megnövekedett bánya- és építőfa szükséglet miatt is, szigorú rendtartásokkal szabályozták.

Az iparfejlesztésnek a mezőgazdaság intenzívebbé tételével kéz a kézben kellett haladnia. A birodalmi érdeket ezért 1760-nal kezdődőleg mezőgazdasági egyletek létesítése is szolgálta. Országosan propagálták a dohány, a francia háborúk idején oly fontos néptáplálékká előlépett burgonya, majd a kontinentális zárlat idején a cukorrépa termesztését.

A jobbágyi viszonyokat azonban féltékenyen őrizték, bár a felvilágosult abszolutizmus tett intézkedéseket a jobbágyok helyzetének javítására. Ezek közül a legfontosabbak az 1760—70-es években a Mária Terézia-féle úrbérrendezések voltak. II. József megszüntette ugyan a jobbágyok *örökös földhöz kötöttségét és személyes függését,* de az 1789-es kísérlet, hogy az összes jobbágyszolgáltatásokat pénzjáradékká változtassa, a rendek ellenállása miatt meghiúsult.[8]

Az iparilag lassan — Angliához, Franciaországhoz viszonyítva, ahol már az ipari forradalom korszakában élnek — korszerűsödő Habsburg-birodalomban ily módon a feudális agrárszervezet is gátolja a fejlődést. E feltételek mellett *szükségszerűen növekedett meg a birodalom keleti tartományainak a jelentősége, mint olcsó élelmiszer- és nyersanyagtermelő, iparűzőknek táplálékot biztosító területnek.*

A bécsi udvar kereskedelmi politikája is a nyugati tartományoknak kedvezett. Az 1754—55. évi vámrendszer például, amely Erdélyt is külön vámterületként őrizte meg, *rászorította a keleti területeket az osztrák termékek vásárlására,* gátolta a külföldről való közvetlen behozatalt, kiszolgáltatva — versenytársaktól nem fenyegetetten — az osztrák iparnak és kereskedelemnek.

A külkereskedelem nehézkesen fejlődött. Bécsben 1719-ben ugyan már megalakult az Orientalische Compagnie, azzal a céllal, hogy a balkáni és levantei kereskedelemben vezető helyet biztosítson a birodalomnak, célját azonban nem érte el.

A birodalom állandóan pénzgondokkal küszködött. Ausztria az 1762. évben bocsátott ki először papírpénzt, 12 millió forint értékben, főképpen a hétéves háborúban keletkezett államadósság kamatfizetési fedezetéül. Mária Terézia, majd II. József is szaporította a papírpénzt. A francia háborúk finanszírozása szintén papírpénz kibocsátását eredményezte. Mennyisége 1806 végén eléri a 450 milliót, majd az inflációs folyamat felgyorsulásával 1811-ben 1060 millióra növekedett.

Az 1811. évi devalvációt követően sem javult, azonban a birodalom gazdasági helyzete.[9] 1815-ben már ismét infláció, majd 1816-ban papírpénz-bevonási akció következett. 1825-ben az európai gazdasági válság okozott súlyos gondokat, no meg az időközben megnövekedett államadósság. Ez 1814-re már elérte a 970 milliót.

Jóllehet az 1820—30-as években már vasutak épültek és gőzhajók úsztak a Dunán, Ausztria gazdasági helyzete még mindig ingatag volt.

A Habsburg-monarchia hosszan elhúzódó válságához hozzájárult a birodalomban szívósan uralkodó feudális rendszer és a lassan, de növekvő súlyú kapitalista jellegű termelőerők között támadt ellentmondás. *A birodalom dinasztikus eredetéből következett az is, hogy a monarchia nemzetek és nemzetiségek feletti, valójában nemzeteket elnyomó állam volt, amelyet a kibontakozó tőkés viszonyok talaján mind erőteljesebbé váló nemzeti mozgalmak ostromoltak.* Az a társadalmi erő, amely egyfelől a feudalizmust, másfelől az ezt őrző keretet fenntartotta, mindenekelőtt az udvari arisztokrácia volt. Ez elsősorban azt az örökös tartománybeli osztrák, cseh nagybirtokos nemesi felső réteget jelentette, amely kiegészült a többi tartománybeliekkel. Azokkal a magyar főnemesekkel is például, akiket az udvar hivatali szolgálattal, privilégiumaik fenntartásával, címekkel, rangokkal, birtokok adományozásával tett az önkényuralom hűséges kiszolgálóivá. A hazafiasság, a patriotizmus helyére a dinasztia iránti vak engedelmesség lépett és a hivatalnoki kar, az egyházi vezetők, az iparos, a kereskedő polgárok aszerint érvényesülhettek, juthattak állami kedvezményekhez amennyiben a központi hatalom mindenre kész szolgáinak bizonyultak.

Az örökös tartományokban nem volt lehetőség semmiféle pártalakításra, politikai nézetek hirdetésére alkalmas fórum megteremtésére. A születő polgári ellenállás itt sem tudott, még birodalmi gyűléseken sem szóhoz jutni; például az 1806 óta Osztrák Császárság néven formailag is egyesített örökös tartományok országgyűlését sohasem hívták össze. Arról nem is szólva, hogy a cenzúra miatt az ellenzékiek sem a sajtóban, sem nyomtatott művekben nem tudtak szabadon megnyilatkozni, közvéleményt alakítani.

A francia forradalom még meghozta az Osztrák-Németalföldön kibontakozó függetlenségi háborút, Belgiumnak a szabadságát; de már az osztrák és magyar jakobinus mozgalmak elbuktak. Igaz, eléggé erőtlenek is voltak, és ezért nem tudtak a legfőbb forradalmi erővel, az antifeudális harcra kész parasztsággal szövetkezni.

A szentszövetségi-, a metternichi reakció időszakában a felső nyomás még erőteljesebbé vált.[10] Mégis, vagy talán éppen ezért, ebben az időszakban — az 1848 tavaszát megelőző évtizedekben — bontakoztak ki azok a mozgalmak, amelyek a feudális viszonyok szétzúzását és a csak összbirodalmi érdeket ismerő embereket, nemzeteket, nemzetiségeket elnyomó társadalmi és állami szerkezet szétrobbantását tűzték ki célul.

II.

A Habsburg—török fegyveres küzdelem fejleményei döntő fordulatot idéztek elő a török fennhatóság alatti Erdély további sorsának alakulásában. Bécs felmentése után, 1685 tavaszán a Habsburg-hatalom megbízásából Dunod Antid nevű jezsuita jelent meg Teleki Mihálynál, az ország első tanácsuránál, azzal a céllal, hogy az erdélyi fejedelemség I. Lipótot ismerje el urának. Mikor a megegyezést jelentő diplomát az országgyűlés elé terjesztették, Dunod a húzódozó rendekhez ezeket a jellemző szavakat idézte: „*Nolentes volentes protegit vos sua Maiestas!*" (Akár akarjátok, akár sem, Őfelsége gyámsága alá vesz benneteket!). I. Apafi Mihály fejedelem halála (1690. április 15.) után végleg eldőlt a kérdés: Thököly pünkösdi királyságnak bizonyult uralma után, 1691. január 10-én a fogarasi országgyűlésen, az udvar és a rendek közötti hosszas tárgyalásokat követően elfogadták a Lipót-féle hitlevelet. Az ország politikai függetlenségét feladó rendek cserében elnyerték „a három politikai nemzet" kiváltságai és előjogai egész rendszerének elismerését. Valójában, I. Lipót császárnak ebben az alkotmányos jellegű hitlevelében az erdélyi románságot és ortodox vallását meg sem említik. Így tehát a másfél évszázadig önálló erdélyi fejedelemség az osztrák birodalom részévé vált. Később, 1722. március 30-án a szebeni diéta megszavazta a Habsburg-ház női ágának trónöröklési jogát is (Pragmatica Sanctio).[11]

A bécsi politika azt tűzte ki céljául, hogy a központi hatalmat Erdélyben is kiszélesíti és megszilárdítja, az országot beolvasztja a Habsburg-birodalomba. Magát a történeti Erdélyt először fejedelemségként, majd 1765-től nagyfejedelemségként (Grossfürstentum) kormányozták.[12] A Bánságban osztrák katonai igazgatás rendezkedett be, majd vármegyékre osztva (Temes, Torontál, Brassó) 1778-tól a magyar királyság részeként igazgatták, ahová Arad, Bihar, Szatmár és Máramaros vármegyék is tartoztak. Ezzel szemben a kapcsolt részeket, az ún. Partiumot (Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd vármegyéket és Kővár vidékét) Erdélyhez kapcsolták. A tulajdonképpeni Erdélynek hét vármegyéje volt (Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Fehér, Hunyady, Küküllő) Fogaras vidékét főkapitány vezette. A Székely- és Szászföldeket székekre, illetőleg vidékekre osztva kormányozták. A székely székek: Maros, Csik (Gyergyó és Kászon fiúszékekkel), Udvarhely (Keresztúr és Bardóc fiúszékekkel), Háromszék (Sepsi, Kézdi és Orbai székek és társszékként Miklósvárszék) és Aranyos-szék. A szász székek száma a XVIII. század végére kilencre emelkedett: Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Szeben, Újegyház, Nagysink, Kőhalom, Segesvár, Medgyes két területi-közigazgatási egységet Brassót és Besztercét pedig vidéknek nevezték.[13] Erdély közigazgatása jóformán változatlanul maradt egészen II. József közigazgatási reformjáig (1781). A „kalapos király" a régi alkotmányt felfüggesztve, megszüntette az erdélyi „három nemzet" közjogi önálló-

ságát és a megyék-székek rendszerét, s a tartományt tizenegy megyére osztotta fel.

A Lipót-féle hitlevél biztosította az erdélyi rendek, a három „natio" (magyar nemesség, székely előkelők és szabadok, szász partríciusok és szabad parasztok) kiváltságait és a négy bevett vallás (katolikus, lutheránus, református és unitárius) egyenlőségét. Ez is azt mutatja, hogy a rendek és az udvar közötti hosszas tárgyalások után elfogadott Lipót-féle hitlevélben szentesített alkotmányos keretek kizárták a románságot és ortodox vallását. A kiváltságos „nemzetek" és a bevett vallások képviselőiből kerültek ki az országgyűlési követek és jórészt a regionális vezető szervek tisztségviselői is. Az igazgatás szerveit III. Károly alatt fejlesztették ki. Az ország belső igazgatását Bécs és a rendek hatalmi eszköze, a főkormányszék (Gubernium Transilvanicum) látta el, élén a kormányzóval (gubernátor). A Bécsből irányított pénzügyi igazgatást a kincstartóság (Thesaurariatus) intézte.[14] Az igazságszolgáltatás felső fóruma egy ideig a gubernium megfelelő osztálya volt, és később ennek helyét a királyi tábla vette át. A valóságban *Erdélynek nem volt politikai központja, fővárosa.* Legfelsőbb politikai vezető orgánuma, az erdélyi udvari kancellária Bécsben székelt, ahol végső fokon sorsáról is döntöttek.

Az abszolutista kormányzási módszer, „a diploma kiforgatását" vonta maga után, és ez rövidesen oda vezetett, hogy a helyi erőket fokozatosan kiszorították a legfelsőbb vezetésből. A „divide et impera" (oszd meg és uralkodj!) elvet Bécs nemcsak az együttélő nemzetiségek és osztályok ellentéteinek szítására használta fel, hanem Erdélyben arra is, hogy a szász natiot igyekezett a maga oldalára állítva a másik két rendi tömörüléssel szembefordítani, s ezzel a „három nemzet" szövetségét megrendíteni. Mindent megtettek, hogy a periferikusnak tekintett Erdélyben a rendeket a vármegyei adminisztrációban is gyengítsék, s ezt a közigazgatási szervezetet a központi kormányzat engedelmes vidéki végrehajtójává süllyesszék.[15]

Az uralkodó nevezte ki a megyék élén álló, rendszerint arisztokraták közül kikerülő főispánokat és a székek vezetőit, a főkirálybírákat. A megye második tisztviselőjét, az alispánt és a szék alkirálybíráját, valamint a járások szolgabíróit a megfelelő közigazgatási egység közgyűlése választotta. A Habsburg abszolutizmus egységesítő befolyása a bírósági szervezetekben is érvényesült, amennyiben a megyei, illetve a széki, un. continua táblákat állítottak fel (1764), melyek a gubernium „kezelába", helyi végrehajtó szervei lettek.

A Habsburg hatalmi szervezet legfőbb biztosítékát az új katonai berendezés nyújtotta. A központi akarat maradéktalanul érvényesült Erdély hadügyi vezetésében és szervezésében is. A hadsereg kérdései teljesen kikerültek a rendek ellenőrzése alól és az udvar, a központi hatalom kizárólagos eszközévé váltak. A külső támadások és belső elégedetlenség ellen hatalmas erődök épültek Gyulafehérváron, az Erdélyen kí-

vüli területeken, Temesváron és Aradon, megerősítették Szebenben, kisebb jelentőségű lévén a kolozsvári Fellegvár. Az erődítmények épületei és a kaszárnyák mintegy 20 000 főnyi katonaság befogadására voltak alkalmasak. *Erdélyben lényegében állandósult az idegen katonai megszállás.* A bécsi hadvezetés széltében-hosszában alkalmazta azt a módszert, hogy a sorezredeket szülőföldjüktől távoli országokban helyezte el, hogy idegen földön a császári önkényuralom vak eszközeiként lehessen felhasználni őket más népek ellen.[16]

Erdély a Habsburgoknak súlyos véradót fizetett. A spanyol örökösödési háborútól a 48-as forradalomig a dinasztia trónjának védelmében Európa távoli csatateren véreztek el Erdély fiai. Amikor 1740-ben a Habsburgok örökségét porosz vezetéssel koalíciós seregek támadták meg, s a rendek életüket és vérüket (Vitam et sanguinem!) ajánlották fel Mária Teréziának, a valóságban jobbágyaik vérével és pénzével bántak nagylelkűen. Az 1742. évi szebeni diéta a már meglévőek mellé két gyalogezred (Bethlen és Gyulai ezredek) és egy (Kálnoki elnevezésű) huszárezred felállítását szavazta meg, a szükséges anyagi eszközökön kívül. Az 1787—1791-es törökellenes háborúban, melynek hadműveletei részben Erdély déli részén és a Bánságban folytak, különösen súlyos véráldozatokat követelt Erdély román, magyar és német lakosságától. Még nehezebb megpróbáltatás elé állították Erdély lakosságát a Franciaország ellen viselt háborúk. A székely és román határőrök megtagadták a mozgósításra kiadott parancsot, a hadiadó fizetését. Székelyföldön ez általános méreteket öltött, minek kapcsán az osztrák katonai parancsnokság, egyetértve a Guberniummal, katonaságot vezényelt a falvakba, hogy a mozgalmat elfojtsa. Ennek ellenére a 30 udvarhelyszéki falu lakossága nevében beadott panaszlevél követelte a székelyek felmentését a fegyverhordozás alól, a jobbágyság eltörlését és a jobbágyterhek felszámolását. A hadba vonulásra kiadott parancs teljesítését megtagadta a határőrezredekbe szervezett Hunyad megyei román és magyar szabadparasztság és a kisnemesség. Panaszt emeltek az idegen tisztek visszaélései ellen. A falvakra szabadított katonaság elől a lakosság a hegyekbe és erdőkbe menekült. A nagyszebeni Generalcommando hat századnyi katonaságot vezényelt ki az ellenszegülők megbüntetésére és valóságos embervadászatot rendezett. A havasokba menekülő határőrök házát felégették, feleségüket, gyermekeiket télnek idején kiűzték a falvakból.[18]

1794 elején újabb erővel lobbant fel a Habsburg-ellenes mozgalom a Székelyföldön. A széki gyűlésre összegyűlt Csik- és Udvarhely székiek követelték az erőszakos toborzás beszüntetését, a külső országokba, idegen érdekekért folytatott háborúkba küldött határőrezredek hazahozását, a hadiadó alól való felmentést, a Habsburg hivatali apparátus egyszerűsítését, az idegen tisztviselők helyettesítését olyan megbízható személyekkel, akiket maguk választanak soraikból, a béke helyreállítását a forradalmi Franciaországgal.[19]

Másfél évtized múlva, 1809 nyarán, nagyszabású népmozgalom bon-

takozott ki Erdély különböző tájain, a Maros, az Udvarhely és Aranyos széki székelyek, valamint a Kővár és Hunyad vidéki románok között. A hadfelkelésre kötelezett magyar és román szabadparasztság és kisnemesség nem volt hajlandó véráldozatot hozni az uralkodóház érdekeiért. Megtagadta a fegyverek felvételét, a hadiadó fizetését és követelte az idegen tisztek eltávolítását. A bécsi udvar most is katonaságot akart kivezényelni a falvakba, hogy fegyveres erővel kényszerítse engedelmességre az ellenállókat. A Gubernium a terv végrehajtását veszélyesnek ítélte, hiszen Maros és Udvarhely székben csaknem az egész parasztság megmozdult és szervezkedett. Az Udvarhelyre összegyűlt székelyek „memoriálist" nyújtottak be a széknek, amelyben a jobbágyság eltörlését, a nemesség megszüntetését követelték. Azzal fenyegették a sorozó bizottság tisztjeit, hogy darabokra vagdalják őket, ha a sorozást abba nem hagyják. Hasonló követelésekkel léptek fel a Maros székiek is. A kibontakozó mozgalmat a katonaság kivezénylésével fojtották vérbe, a parasztok vezetőit kegyetlenül megbüntették. A Habsburg-hatalom a népmozgalmat leverve a napóleoni háborúk idején először önkéntesekből, verbuválással igyekezett katonákat toborozni megritkult sorezredeibe, majd újra erőszakkal, „kötéllel" fogta a fegyverhordozó ifjakat. A császári sorezredeken kívül az erdélyi határőrezredek is részt vettek a háborúban. A két román határőr-gyalogezred, s két székely gyalog- és egy huszárezred, valamint a három sorezred kereteiben a negyedszázados háborús időszak csatáterein mintegy tizenötezer erdélyi ifjú harcolt. Így például a gyulafehérvári 51. sz. gyalogos sorezred 1800-ban Marengónál harcolt és szívós ellenállása megbecsüléséül a franciák „ördögi zászlóalj"-nak nevezték. A híres arcole-i csatában (1796), amely George Barivu a termopüli csatához hasonlít, s ahol Napóleon zászlót ragadva vezette rohamra megingott katonáit, a két román zászlóalj küzdött. A székely határőr-buszárezred vesztesége 1979-ig mintegy 800 emberre rúgott. A harcokban megritkult erdélyi határőr- és sorezredek sorait újabb szorozásokkal pótolták. Az így háborúba vitt erdélyi magyar és román fiatalok száma 1809-ben már hatezerre emelkedett. A jórészt jobbágyokból, szabadparasztokból és városi szegényekből verbuvált erdélyi sor- és határőrezredek ott hullatták vérüket az Alpok sziklameredélyein, a Rajna, a Po, a Piave és a Felső-Duna mentének harcterein, ott voltak a háborús időszak minden jelentős csatájában és 1814-ben a francia területre, Párizsig jutottak el, és ontották vérüket a Habsburg dinasztikus érdekek szolgálatában.

A bécsi kongresszus (1815) után, a konzervatív abszolutizmus és a reakció korában a Habsburgok a Szentszövetségben vállalt kötelezettségeiknek megfelelően, gyakran léptek fel katonailag, mint „rendfenntartók" a nemzeti és társadalmi mozgalmak ellen. Így vette igénybe Bécs az 1820—21-es nápolyi és piemonti forradalmak ellen fellépve ismét az erdélyi sorezredeket, köztük az 51. erdélyi gyalogezredet is.[20]

Fiainak idegen célokat szolgáló véradóján kívül a nagy fejedelemség

pénzben is jelentős összegű adót fizetett az osztrák uralkodónak. A Lipót-féle hitlevél 12. pontja meghatározta, hogy béke idején 50 000 tallért, háború esetén 400 000 rajnai forintot fizet Erdélyország, de ígéretet tartalmazott, hogy új adót nem hoznak be. Ennek ellenére 1794-ben 1 200 000 forintot hajtottak be, s 1730-ban a hadiadót már rendszeresen 500 000 forintban állapították meg és a következő területi elv szerint vetették ki: a vármegyék 37, a szász székek 38, a székely székek 17 százalékot fizettek, Fogaras vidéke és a taxás helyek (városok és mezővárosok) pedig 8 százalékot. Az adózó népet, „a misera plebs contribuens"-t gyakran rendkívüli adóval is sújtották. Erdély nemesérc-bányáiból, vámjövedelmeiből, pénzverdéjéből nagy mennyiségű arany- és ezüstpénz áramlott a bécsi udvar kincstárába.[21]

Az Erdélyben berendezkedő Habsburg-uralom mindenekelőtt az arisztokráciát igyekezett magához kötni, ezért a hajdani fejedelmi birtok jelentős részét nekik adományozta. Az ugyancsak törököktől visszafoglalt bánsági, aradi, bihari, területeken szintén a császári háznak jó szolgálatot tevő családok jutottak hatalmas birtokokhoz. A maradék kamarai uradalmak kiárusítása pedig a XIX. század elején kezdődött, új, polgári módra gazdálkodó nagybirtokosok rétegét teremtve meg.

A bécsi udvar szövetségest, megbízható támaszt vélt találni a bánsági részekbe telepített német parasztokban is.[22] Az udvar telepítési pátenseket bocsátott ki, öt évi adómentességgel biztatván a szabadpolgárként otthont és földet nyerő katolikus vallású német telepeseket. A XVIII. század folyamán II. József haláláig (1790) mintegy 80 ezerre növekedett a kedvezményeket élvező telepesek száma. A Királyföldre szintén a német lakosságot növelő telepítési akciókat szervezték, még ha kisebb méretűeket is.

A felvilágosult abszolutizmus a jobbágyság forrongásának az úrbérrendezéssel akart véget vetni.[23] A nemesség szívós ellenállásával azonban Bécs már nem kívánt megküzdeni, és így beérte ideiglenes úrbérszabályozó rendelettel (1769). A második jelentősebb beavatkozás II. József rendelete volt a jobbágy elnevezés és a röghöz kötöttség megszüntetéséről. A Horea, Closca és Crisan vezette felkelés nyomán született agrárpolitikai intézkedéseket az 1790—91-es országgyűlés rögzítette. A jobbágyi állapot reformja komoly formában majd csak az 1846—47-es országgyűlés úrbérrendezési vitáján kerül szóba, ekkor azonban a bécsi udvar, szoros szövetségben a magyar konzervatív arisztokráciával, mindent megtett a mozdulatlanság megőrzése érdekében.

Ilyen feltételek között az erdélyi mezőgazdaság nem alakulhatott át gyökeresen, nem léphetett a gyors korszerűsödés útjára.[24] Egy-egy erdélyi, s több Arad, Bihar és Temes megyei földesúri birtokos azonban már szakított a középkori jellegű agrárius hagyományokkal.[25] Új állatfajták tenyésztése, az ugarrendszer felszámolása, a mezőgazdasági gépek bevezetése és főleg a piacon értékesíthető „áru" termelése jelezte a feudális viszonyokból való kibontakozás irányát.[26] A parasztság széles rétegei —

jóllehet a fejlődés, különösképpen a XIX. század első felében meggyorsult — általában még a hagyományos módon termeltek. Számukra a korszerűsödés még nehezebb volt, hiszen érintetlenül fennállott a földesúri kizsákmányolás, az állami terhek kirovásának régi rendszere; hiányzott viszont a belső piac vagy a külföldre vezető jó szállítási lehetőség. A fejlődés jegyei azonban így is fellelhetők. Híressé váltak egyes árutermelő, veteményt- és dohánykertész falvak. A gazdasági egyletek kiállításain fajállatokkal parasztok is részt vettek.

A Habsburg-birodalom iparfejlesztő tevékenysége Erdélyig érve már lankadtabbá vált, sőt megfigyelhető az a gazdaságpolitikai irányzat is, hogy az itteni iparfejlődés versenyétől óvja az örökös tartománybelieket.[27] Kivételként a bánsági részeket említenénk, ahol az udvar jelentősebb ipari vállalkozásokat tervezett. Itt nem csupán rizstermeléssel s más új agrárkultúrák meghonosításával kísérleteztek, hanem a textilipart (selyemfonást, szövést például) szintén szorgalmazták, államilag támogatták.[28]

A Habsburg-birodalom számára igen fontosakká váltak Erdély altalajkincsei, amelyek európai viszonylatban is számottevőek voltak. Különösen Szilézia bányatelepeinek elvesztése után terelődött a bécsi központi hatóságok figyelme az erdélyi és bánsági érclelőhelyekre.

A sóbányászat mellett mind nagyobbra növekedett a vasérckitermelés és feldolgozás; olyannyira, hogy az erdélyi és bánsági vasművek 1841-ben már több mint 65 ezer mázsa nyersvasat és 40 ezer mázsán felül öntöttvasat is adtak a birodalomnak. Megindult a kő- és barnaszénbányászat is. A kincstár számára oly jelentős nemesfém és más lelőhelyek kiaknázását szintén szorgalmazta Bécs, hiszen ezek révén is nagymértékben gyarapíthatta bevételeit, s növelhette nyereségét az állam és az örökös tartományok burzsoáziája. Jellemző, hogy az arany-, ezüst-, réz-, vas- és ólombányák száma a XIX. század első négy évtizedében kétszeresére növekedett. A legjelentősebb bányavidékek azonban kincstári kezelésben voltak és az udvar a magánvállalkozások hasznát is lefölözte.[29]

A bányaipar fejlődése gyarapította a műszaki értelmiség, valamint a szakmunkások számát és azokét a parasztokét, akik teljesen vagy részben kiszakadva a faluközösségből, már a munkás életforma felé sodródtak.[30]

Az ipar lendületesebb és még számottevőbb fejlődését a fejlettebb nyugati tartományok versenye, valamint a központi birodalmi gazdaságpolitika egyaránt fékezte. Az iparfejlődés kérdése éppen ezért állott a társadalmi-politikai harcok homlokterében. Különösen az 1830-as évektől az osztrák abszolutizmussal elégedetlen társadalmi erők Erdély tőkés jellegű iparfejlesztését is a politikai követelések sorába iktatták. Itt a céhipar igen régi hagyományokra alapozódott. 1839-ben 43 963 kézműiparost írtak össze. Számuk minden bizonnyal még nagyobb volt,

hiszen a falvakban és mezővárosokban mind több „kontár" is dolgozott a fa- és bőr-, a textil- és vasművességben.

A tőkés ipar számára utat törő manufaktúrák gyarapodását egy 1844-es összeírás is tükrözi.[31] Eszerint a gyapjú-, a gyapot- és selyemfeldolgozó vállalatok száma 23, de a textiliparhoz számítható a 85 pokrócfabrika is. A bőrfeldolgozást 4 manufaktúrában végzik. A mezőgazdasági termékeket 43 vállalat dolgozta fel és közöttük ott található már három cukorfabrika is. A viaszfeldolgozás, a gyertyagyártás 7 ipari műhelyben folyik. Van 10 papírmalom, 7 üveghuta, 5 kőedénygyár, 3 puskapormalom, 60 vas- és rézhámor és így tovább.

Külföldről már korszerű gépeket hoznak be, s ami még jelentősebb, erdélyi technikusok is gyártanak gépeket, korszerű termelőeszközöket. 1838-ban Zalatnán már üzembe helyezik Erdély első 14 lóerős gőzgépét is. A történeti Erdély szomszédságában, Resicán — hogy csak egy példát említsünk — 1864-ben új kavaró és hengerműhutát állítanak fel. A lemez- és alakvas-hengersorokat három, összesen 161 lóerejű gőzgép tartja üzemben. Az új technika előretörését két gőzkalapács üzembe állítása is tanúsítja.

A városok megszűnnek csupán feudális igazgatási és vásártartó helyként szerepelni. Lakosságuk száma megnövekszik[32], s egész Erdély olyan gazdasági-társadalmi fejlődésen megy keresztül, amelynek eredménye csak a polgári-demokratikus forradalom lehet, hogy felszabadítsa sok százéves elnyomatásából a jobbágyságot és megvalósítsa a köztehervisel-lést, jóval megelőzve a szomszédos országokat és tartományokat.

A forradalom előfeltételeként éppen az új típusú, *a nemzeti gondolat és a függetlenség iránt fogékony társadalmi kategóriák történelmi szerepe nő meg,* amelyek tudatosan küzdenek azért, hogy a helyzet megváltozzon, hogy új kibontakozási, fejlődési lehetőségek szülessenek. Így kapcsolódik egybe a polgárosodás és a függetlenségi törekvés.

A 48-as forradalom hajnalán joggal írják le Erdélyben ezeket a sorokat: egy „szolga ország" fiai nem lehetnek szabadok. Erdély pedig „nem csak nem független, sőt létezése alig is észrevehető mindaddig, míg úgyszólván minden európai országnak és legközelebbről az ausztriai német tartományok adófizetője, taksása, azok érdek-céljainak eszköze, túlszárnyaló iparfejlettségük zsákmány-díja, fölöslegeik erőszakolt piaca, sőt kontár-műveik szemétdombja".[33]

Az állandóan fel-fellobbanó parasztmozgalmak azt tanúsítják, hogy a földműves már nem hajlandó jobbágysorban élni. Az annyira meggyötört népi erő: a magyar, a román és a más nemzetiségű erdélyi alávetett, a kizsákmányolt földműves már türelme végső határához érkezett. A gazdasági fejlődés igénylése a szűk polgári rétegből is kitermeli a haladás szorgalmazóit. Mind többen vallják azt, hogy Erdélyben a mezőgazdaság válságát, a piac áruelhelyezési nehézségeit, a tőkehiányt, a szegénységet csak az ipar fejlődése szünteti meg. Ehhez azonban meg kell szüntetni a feudális korlátokat, legyen gazdasági szabadság és függet-

lenség, vessenek véget a birodalom önző és szegényítő gazdaságpolitikájának. A magyar, román, szász nemzeti mozgalomban mind a parasztság, mind a polgárság, sőt még az alsóbb nemesi kategóriák képviselői is felismerik és megfogalmazzák jogaikat és követelik a sorsukba való beleszólás lehetőségét. Sodró erejű szellemi mozgalmak bontakoznak ki, amelyekben éppen az említett társadalmi osztályokat, rétegeket képviselő értelmiségiek fogalmazzák meg a soron következő nagy feladat, a forradalom és a társadalmi és nemzeti szabadságharc célkitűzéseit.

III.

A Habsburg-hatalom berendezése első pillanatától kezdve mindent megtett, hogy eltörölje az ország sajátosságait és az állami intézményeket, sőt magát az életformát is. A bécsi udvar Magyarországot és Erdélyt úgy tekintette, mint fegyverrel elfoglalt és birtokba vett tartományt, és a fegyverjogra hivatkozva vezette be az abszolut hatalmat. *A XVII. század végén a német származású Kollonich Lipót esztergomi érsek dolgozott ki egy nagy és részletes nemzeti beolvasztási tervet.* A császári tiszti családból született Kollonich maga is katonaként kezdte pályafutását, s majd harmincéves, amikor papi pályára lép. 1686-tól bíboros, 1695-től esztergomi érsek, de egyházi méltóságai mellett fontos állami funkciókat is betöltött, hosszú időn át mint kamarai elnök irányította a birodalmi pénzügyeket. Emellett főszorgalmazója volt *az elnémetesítésnek és az ellenreformációnak.*

Kollonich Einrichtundswerk (Berendezkedési munkálat) című tervezetét 1689-ben mutatta be a császárnak. A tervezet fő célja a germanizálás volt; szorgalmazta a katolikus vallású németek letelepítését, „hogy a királyság vagy legalább nagy része lassankint germanizáltassék, a forradalmakhoz, a zavargásokhoz szokott magyar vér a német által mérsékeltessék, örökös királya és ura iránt állandó hűséghez és szeretethez szokjék". A tervezet arról is szólt, hogy elő kell segíteni a lakosság vagyonosodását, de hozzáteszi, hogy a népen időnként, mihelyt a jólét bizonyos fokát elérte, valósággal eret kell vágni, nehogy elbizakodjék és kedvet kapjon a zendülésre.[34]

Kolonich terveit Erdélyben a véreskezű Caraffa tábornoknak kellett volna megvalósítani. Az olasz származású főtiszt Erdély germanizálását tűzte ki célul, s ennek érdekében kedvezett a szászoknak, akiket „egész Erdély nervusa és díszé"-nek nevezett. Ezekből az előnyökből főleg a szász patríciusok húztak hasznot, akik ilyenformán megerősítették kizsákmányolói helyzetüket. A szász néptömegek, Erdély egész lakosságával egyetemben, visszautasították a Habsburg-uralmat. Ennek legékesebb bizonyítéka a brassói kézművesek 1688-as lázadása a császári hadak ellen. Ugyanakkor Caraffa az osztrák politikai hagyományoknak megfelelően igyekezett megnyerni a főrangúakat. Címeket, hivatalokat szer-

zett azoknak, akik katolikus hitre tértek és vállalkoztak arra, hogy hűséges kiszolgálói legyenek az újonnan berendezkedő hatalomnak.

Mérhetetlenre nőtt a korrupció és nyomorúság. Cserey Mihály históriájában olvassuk az erdélyi úri családokról: „Egymásra való irigységből a grófi, baronatusi titulusokat szaporán hordatják vala magoknak az udvartól, némelyek olyanok is, akik a régi jó szokás szerint még jó nemes ember módjára sem élhettek volna jószágokból." Így támadtak „a giz-gaz grófocskák, a dirib-darab grófok". A szegény népet ugyanakkor iszonyatos adóterhekkel nyomták: „Az executor németek a szegénységet csigázták, kínozták, kötözték, verték, sós vízzel itatták a pénzért." Sokan öngyilkosságba menekültek a zsarolások elől, mások családjukkal együtt elbújdostak.[35]

Az osztrák hatalom ördögi érzékkel alkalmazta a *divide et impera* elvét, és nem szűnt meg ellentéteket szítani az erdélyi nemzetiségek között, azzal a végső céllal, hogy megfossza őket anyanyelvüktől, vallásuktól, ősi hagyományaiktól.

Kollonich programja az erdélyi lakosságra zúdított sok-sok keserűség ellenére egészében még sem valósulhatott meg. Ez elsősorban a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak köszönhető. Az 1704-es gyulafehérvári országgyűlés II. Rákóczi Ferencet Erdély fejedelmévé választotta és 1707 tavaszán Marosvásárhelyt ünnepélyesen beiktatta a fejedelmi székbe. *Rákóczi olyan államhatalom létrehozása érdekében fogott fegyvert, és olyan társadalom megszervezésén fáradozott, amely az együttélő nemzetiségek erejére támaszkodik, nyelvi, vallási tekintetben türelmet hirdet és a társadalom belső előmenetele, jövendő fejlődése érdekében szembehelyezkedik a Habsburg-hatalommal.* Maga Rákóczi a mozgalom bukása után is gyakran adózik elismeréssel a mellé sereglett, különböző nemzetiségű felkelők: magyarok, szlovákok, románok, ukránok hősi harcának és áldozatos kitartásának.[36]

A Rákóczi vezette szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711) után a Habsburg-udvar változott módszerekkel látott hozzá összbirodalmi céljainak megvalósításához. A bécsi központi hatalom megszilárdítása és kiszélesítése volt továbbra is a fő cél. A Lipót-féle hitlevélnek csak azok a rendelkezései maradtak meg, amelyek a királyi hatalom jogaira és az irányába előírt kötelezettségekre vonatkoztak, de mellőzték mindazt, ami a megszűnt önálló fejedelemség jogaival kapcsolatos volt.

A Habsburg-hatalom dinasztikus tervei Nyugat-Európában — mint láttuk — nem vezettek célhoz, az uralkodóház figyelmét most már Kelet felé fordította, s Mária Terézia, majd II. József a felvilágosult abszolutizmus jegyében látott hozzá a birodalom belső átszervezéséhez. Nem tagadhatjuk azt, hogy az új állampolitika mögött ne lett volna valamelyes korszerűsítő szándék, ámde a népboldogítási törekvés ismét csak a germanizálásban fedezte fel a legcélravezetőbb utat.

II. József a közigazgatás nyelvévé a németet tette. 1784-ben rendeli el, hogy egységes kormányzati nyelvként a németet kell bevezetni. Ezt

azzal indokolja, hogy így a birodalom különböző nemzetiségű népeinek alkalmuk nyílik az általános műveltség megszerzésére. A rendelet leszögezi, hogy „a holt nyelvek, amilyen a latin, használata eléggé tanúsítja, miszerint a nemzet nem rendelkezik a műveltség bizonyos fokával, mert vagy az bizonyosodik be, hogy anyanyelve hiányos, vagy hogy azt más nép nem tudja olvasni és írni, s hogy csak a tanult emberek, akik járatosak a latinban, vannak abban a helyzetben, hogy gondolataikat írásban kifejezzék. Így a nemzetet éppen olyan nyelvvel kormányozzák, és olyan nyelvben adják igazságszolgáltatását, amelyet meg sem ért."[37] Amilyen helyes a rendelet bírálata a latin nyelvről, éppen olyan helytelen az az állítás, hogy helyette az egész birodalomban csak a német jöhet számításba, mint hivatalos nyelv.

A nyelvrendelet legsúlyosabb következményeit az oktatás látta. Az 1760-as évekig az oktatásügy teljes egészében az egyház kezében volt. Az állam minden erejével támogatta az ellenreformációt, és a vallási uniót szolgáló katolikus iskolákat, sok akadályt gördített a protestáns és az ortodox iskolák fenntartása elé, a tananyagba azonban még nem szólt bele. A század második felében megváltozik a helyzet, s az iskola is a németesítés eszközévé válik. II. József nyelvrendelete ugyanis azzal a követelménnyel lépett fel, hogy az oktatás minden szintjén, az elemi iskolától az egyetemig, német nyelvű legyen a tanítás. A népiskolákban németül nem tudó tanító többé nem vehető fel, az alkalmazásban levőknek pedig vizsgát kell tenniük német nyelvből. A középiskolákban csak németül tudó tanulókat lehet ösztöndíjazni, s arról is intézkedtek, hogy a gimnáziumban a latint, ne az anyanyelv, hanem a német segítségével oktassák.[38]

II. József azon kísérlete, hogy adminisztratív intézkedésekkel (a rendi és egyházi kiváltságok korlátozásával, a gazdasági és kulturális fejlődést előmozdító reformokkal) egységes, német jellegű centralizált államot hozzon létre, meghiúsult. A császár-király egyaránt szembe találta magát a rendi-feudális ellenállással és az alakuló nemzeti elemek elutasító magatartásával. A soknemzetiségű Habsburg-monarchiában a XVIII. század végén történelmileg túlhaladott és elhibázott kísérlet volt egységes nemzeti állam létrehozására törekedni. Hamarosan be kellett látnia magának a császárnak is, hogy céljai keresztülvitelében csak a maga alapította hivatalnokseregre építhet. Ez a polgári és kisnemesi rétegekből álló bürokrata had, a nemzetek és nemzetiségek felett álló összbirodalmi (übernationaler Gesamtstaat) eszmékért lelkesedett, valójában a német hegemóniát megvalósító dinasztikus érdekeket szolgálta.[39]

A felvilágosodott abszolutizmus e hivatalnokokra támaszkodva hatalmas állami bürokráciát épít ki, és abban reménykedik, hogy néhány év alatt nyelvileg és nemzetiségileg homogenizálja a birodalom lakosságát. A rendeletek és jelentések fennmaradt hatalmas kötegei bizonyítják, hogy az etatista-voluntarista szemlélet alaposan elszámította magát: a központi rendeletek fokozódó ellenállásba ütköztek, s a kitűzött elnem-

zetlenítés szándékával szemben a nemzeti öntudat ébresztését és fokozódó erősödését eredményezték. A román történelem azonban rámutatott, hogy II. József reformjai: türelmi rendelete, amely a románoknak is lehetőséget adott közhivatalok viselésére, a „politikai nemzetek" kiváltságainak korlátozása, a királyföldi alattvalók jogegyenlőségét biztosító leirata, a nemesség korlátlan hatalmának megfékezése, az örökös jobbágyság felszámolása, együttvéve új feljlődési távlatokat nyitottak a románság számára. A jozefinizmus persze nem biztosított az erdélyi román lakosságnak kedvező feltételeket az önálló nemzeti fejlődéshez, mint ahogy nem biztosította ezt a magyarságnak sem.

A gyors németesítés koncepciója megbukott és II. József halálos ágyán a nyelvrendeletet is visszavonta. Utódai visszatértek a hagyományos Habsburg-módszerekhez, a konzervatív abszolutisztikus centralizmus alkalmazásához, és a birodalom kormányzásában elsőbbséget biztosítottak a rendőri intézkedéseknek.[40]

II. József politikájának bukásából utódai nem azt a tanulságot vonták le, hogy a birodalom népei polgári nemzetté válásának a lehetőségét biztosítsák, hanem azt, hogy lehetőleg minden eszközzel gátolják az anyanyelvű kultúra szabad kibontakozását, a nemzeti művelődési intézmények megszervezését és funkcionálását. A francia birodalom példájából is csak negatív tanulságot vontak le, azt, hogy akadályozzák a polgárosodás folyamatát és helyezkedjenek szembe minden haladó törekvéssel, lett légyen az társadalmi, nemzeti vagy művelődési.

Nem tekintve II. Lipót rövid ideig tartó uralmát, aki más módszerekkel ugyan mint II. József, de még mindig a felvilágosodott abszolutizmus szellemében uralkodott, a Habsburg-birodalomban a legkonzervatívabb és legreakciósabb eszközök igénybevételével kormányoztak. A francia forradalom eszményei és annak európai hatása láttán a bécsi udvar a feudalizmus tartósításában látta egyetlen életbiztosítékát, még szorosabban fűzte magához a főnemeseket és a főpapságot, reájuk támaszkodva nyílt támadást intézett minden haladó mozgalom, csoportosulás vagy egyéni kezdeményezés ellen.

A feudális abszolutizmus válságát I. Ferenc császár véres terrorintézkedésekkel próbálta feltartóztatni.

1795. május 20-án, a budai Vérmezőn a magyar jakobinus mozgalom öt vezetőjének hóhérpallós oltotta ki életét, sokakat pedig életfogytiglani várbörtönre ítéltek. A Martinovics Ignác és Hajnóczy József vezette mozgalomban találkozott a centralizálással és németesítéssel szembehelyezkedő köznemesi mozgalom a feudalizmus felszámolásáért küzdő demokratikus értelmiség republikanizmusával. A mozgalom egyesítette a nemesi reformizmus és a polgári radikalizmus érdekeit. A szabadság és egyenlőség megvalósítását tűztéki ki célul, és a mozgalom vezetői tudták, hogy a legfontosabb feladat a jobbágyság felszabadítása, mert enélkül sem emberi, sem nemzeti kibontakozás nem lehetséges. Martinovics periratából tudjuk, hogy járt Temesváron, Lugoson és Nagyszebenben. Terve

szerint a fegyveres felkelésnek Erdélyben és a Bánságban kellett volna kirobbannia. Ugyanakkor Martinovics programjában szerepelt Magyarország és Erdély konföderatív köztársasággá való átalakítása is. Martinovics alkotmánytervezete szerint a Bánság és Erdély *Valachica* néven mint külön tartomány foglalt volna helyet a föderációban.[41]

A mozgalom részvevői a polgári demokrácia eszméit terjesztették, és a kibontakozó művelődési törekvéseket határozott politikai tartalommal telítették. Az irodalom, a tudomány, a nyelvművelés céljai, a művelődési intézmények feladatai megfogalmazásában előtérbe nyomult a politikai szempont: a társadalom polgári átalakításának és a nemzeti lét megőrzésének, illetőleg kiteljesítésének gondolata.

A magyar jakobinus mozgalom élén álló radikális demokrata értelmiségiek közül Kazinczy Ferencnek, a jeles írónak és a nyelvújítás vezető személyiségének volt a legélénkebb kapcsolata az erdélyiekkel. Személyes érintkezésben állott, találkozott és levelezett mindazokkal a haladó szellemű férfiakkal, akik abban az időben az irodalomban, a tudományban, a közéletben alkotó munkával rangot vívtak ki maguknak, és akik a jövőről a francia forradalom példája szerint gondolkodtak.

A szervezkedés bizonysága, hogy a jakobinus mozgalom programját tartalmazó kéziratot, a Szabadság és Egyenlőség Társaságának kátéját Erdélyben is lemásolták és terjesztették. A mozgalomnak Biharban, a Bánságban, a Partiumban és a történelmi Erdélyben egyaránt voltak tagjai és még többen voltak olyanok, akik egyetértettek, illetőleg rokonszenveztek a jakobinusok céljaival.[42]

A jobbágy-felszabadítás napirendre tűzése és a nemzeti kérdés felvetése következtében az erdélyi román értelmiség is érdeklődéssel fordult a mozgalom felé. Dokumentumok bizonyítják, hogy a nagyváradi, a belényesi és a nagykárolyi román értelmiségiek bekapcsolódtak a mozgalomba és a köznép között is terjesztették annak haladó eszméit.

A Martinovics vezette jakobinus mozgalom vérbe fojtása után kegyetlen rémuralom kárhoztatta mozdulatlanságra a politikai és művelődési életet. A bürokratikus abszolutizmus félt a szellemi és anyagi kultúra elterjedésétől.

Később a Napóleon felett győzedelmeskedő hatalmak kiépítették a gazdasági, politikai, nemzeti és kulturális elnyomás európai rendszerét. A Szentszövetség keretében Sándor orosz cár, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Ferenc osztrák császár kölcsönös segítséget ígértek egymásnak minden uralmukat fenyegető külső és belső haladó törekvések elfojtására. A Szentszövetséget létrehozó szerződő felek eleve szembefordultak minden haladó nemzeti törekvéssel, tervszerűen igyekeztek meggátolni minden természetes folyamatot, mely a polgári nemzetté válást segítette elő és bürokratikus intézkedések tömegével igyekeztek alattvalóikat kiforgatni anyanyelvükből és nemzeti hagyományaikból.[43]

1. *Istoria Romaniei,* Bucuresti, 1962., II., 629—630. old.
2. *Manual de istorie universala moderna,* Bucuresti, 1970., I. k., 1. rész., 114—123. old.; Vörös K.: *La Hongrie a la fin du XVIII-e siecle.* Annales historiques de la Revolution francaise, CCXII (1973), április—júniusi sz., 165—166. old.
3. *Erdély története,* Bukarest, 1964., I., 224. old.
4. *Uo.* 223—224 old.; *Istoria Romaniei,* Bucuresti, 1964., III., 487—490. old.
5. Vörös: i. m.: 187—188 old.; Wass Pál: *Fegyver alatt.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Csetri Elek, Bukarest, 1968, 7—10.
6. Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs,* Wien, 1961. 2. kiadás, 281—285, 364—375. old. Lásd még: Karl Uhlirz: *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachtbarlander Böhmen und Ungarn,* Graz—Wien—Leipzig, I—II., 1927., 1930.
7. Heckenast Gusztáv: *A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika,* Történelmi Szemle, 1975. 4. sz. 502—506 old.; Erich Zöllner: i. m., 364—370. old.; Mérei Gy.: *Über einige Fragen der Anfange der kapitalistischen Gewerbeantwicklung in Ungarn.* Studia Historien. Budapest, 1960. 14—18. old.
8. Erich Zöllner: *i. m.,* 362—363. old.
9. Bethlen Alexius: *Ansichten von Siebenbürgen* (H. n.) 1818., 32. Lásd még: Hugo Hantsch: *Die Geschichte Österreichs.* II., (1648—1918). Graz—Wien—Köln, 1968.
10. Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország,* Budapest, 1975. 15—40. old.
11. *Erdély története,* I., 221. old.; Rettegi György: *Emlékezésre méltó dolgok,* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Jákó Zsigmond, Bukarest, 1970., 7—10. old.
12. *Istoria Romaniei.* III., 232—233. old.; Vörös: *i. m.* 166., 190. old.
13. *Erdély története* I., 221—223. old.; Al. Csetri—St. Imreh: *Stratificarea sociala a populatiei din Transilvania la sfirsitul orinduirii feudale* (1767—1821). *Popilatie si societate, Studii de demografie istorica.* Szerkeszti Stefan Pascu, Cluj, 1972. 140. old.
14. *Erdély története,* I., 223. old.; Vörös: i. m., 186—187. old.; Rettegi: *i. m.,* 10., 18. old.
15. Bányai László: *Közös sors — testvéri hagyományok,* Bukarest, 1973., 112—114. old.; Rettegi: i. m., 14—15. old.
16. Wass Pál: i. m., 7—8. old.
17. *Istoria Romaniei.* III., 599. old.; Margareta Danciu: *Date noi privitoare la lupta impotriva invaziei atomane in Transilvania la sfirsitul sec, al XVIII-lea.* Studia Universitatis Babes Bolyai, Series Historia, 1961., fasc. 1., 56—62. old.
18. Szadeczky—Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya,* Budapest, 1927., 333—345. old.
19. *Istoria Romaniei.* III., 837—846. old.
20. Wass Pál: *i. m.,* 11. old.
21. *Erdély története.* I., 232—235. old.; *Istoria Romaniei,* III., 232., 489. old.; Csetri—Imreh: *i. m.,* 142—143. old.

22. *Sachsische-Schwabische Chronik, Bestrage zur Geschichte der Heimat* (Edward Eisenburger és Michael Kroner), Bukarest, 1976., 83—85. old. Lásd még: Sonja Jordan: *Die kaiserliche Wintschaftspolitik in Banat im 18. Jahrhundert.* München, 1967.
23. *Istoria Romaniei.* III., 725—742. old.; Berlász Jenő: *Az erdélyi úrbérrendezés problémái, 1770—1780,* Századok, 1941., 236—277., 344—362. old.; Erócsányi Zsolt: *Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez.* Történelmi Szemle, 1966., 270—297. old.; Bujor Surdus: *Liniile dezvoltarii social-economice a Transilvaniei.* Anuarul Institutului de istorie din Cluj, III., (1960). 103—170. old.
24. Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején.* Bukarest, 1956., 157—158. old.; Maria Rosca Rosen: *Veniturile si cheltuielile banesti ale domeniului Bontidei,* Studia Universitatis Babes-Bolyai Series Historia fasc. 1., 1971., 39—62. old.
25. Kovách Géza: *Ahol Dózsa és Horea hadjai jártak,* Bukarest, 1976., 84—173. old.
26. *Istoria Romaniei.* III., 792—795., 1006—1010. old.; Imreh István—Csetri Elek: *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején,* Studia Universitatis Babes-Bolyai, Series Historia, fasc. 1., 1962., 41—56. old.
27. St. Imreh: *Despre inceputurile industriei capitalista din Transilvania in prima jumatate a secolului al XIX-lea,* Bucuresti, 1955., 7—10. old.
28. Echhárt Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában,* Budapest, 18—33. old.
29. D. Prodan: *Date asupra mineritului Transilvaniei in preajma anului revolutionar 1848,* Studii Revista de istorie, 1950., 3. sz. 76—79. old.
30. Csetri Elek—Imreh István—Benkő Samu: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről,* Bukarest, 1956., 7—140. old.
31. Johann Hintz: *Stand der Privat — Industrie der Fabriken Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844,* Archiv des Vereius für Siebenbürgschien Landeskunde, II., 1846., 422—451. old.
32. J. Söllner: *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen,* Hermannstadt, 1856., 393—398. old.; Kőváry László: *Erdély statisztikája,* Kolozsvár, 1847., 172—175. old.
33. Állami Levéltár Kolozsvár, Kemény Dénes: *Érdekegység 1846* (kézirat)
34. Wellmann Imre: *Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján,* Történelmi Szemle, 1975., 710—712. old.
35. Cserei Mihály: *Historiája 1662—1711,* Pest, 1825., 454—478. old.
36. II. Rákóczi Ferenc: *Fejezetek a Vallomásokból,* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu, Bukarest, 1976.
37. Grünwald Béla: *A régi Magyarország,* 1711—1825, Budapest, 1888., 464—466. old.
38. *i. m.,* 465—470. old.
39. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika,* Kolozsvár, 1944. 9. old.
40. *Istoria Romaniei.* III., 838—839. és 841—847. old.
41. Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom irata,* I., Budapest, 1957., LXXVI—LXXXII.

42. Jancsó Elemér: *A jakobinus mozgalom hazai hagyományai. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára,* Bukarest—Kolozsvár, 1957., 394—415. old.
43. Andics Erzsébet: *i. m.*, 37—38. old.